

Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920

Oya Gözel Durmaz, Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü,
e-posta: oyagozel@yahoo.com.

Özet

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için çok büyük bir demografik altüst oluş anlamına gelmiştir. Savaş sırasında, çok sayıda Osmanlı Ermenisi ile Rum ahalinin bir kısmı tehcir edilmişti. Diğer yandan, İmparatorluğun doğu sınırlarındaki Rus işgali nedeniyle bölge halkı Anadolu içlerine göç etmek zorunda kalmış, dolayısıyla nüfus içindeki mülteci sayısı önemli miktarlarda artmıştı. Bahsi geçen büyük demografik hareketler, Birinci Dünya Savaşı'nın bitişiyle birlikte bir anlamda nitelik değiştirdi ve zikredilen gruplardan hayatta kalanlar savaş öncesi yaşamakta oldukları vilayet ve sancaklara doğru geri dönüş yoluna çıktılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkacağı kesinleşmesi ile Osmanlı Hükümeti 1918 yılı Ekim ayından itibaren tehcire uğrayan Ermenilerin ve Rumların geri dönüşüne izin vermek durumunda kalmış ve bu iznin ardından tehcir edilen ahali memleketlerine geri dönmeye başlamıştır. Bu durum pek çok bölge açısından iki taraflı nüfus hareketi anlamına geliyordu. Yani, bir yandan bir bölgeye tehcir edilmiş ahali kendi memleketlerine dönüş için oradan ayrılırken, o bölgeden tehcir edilmiş Ermeniler ve Rumlar ise geri geliyorlardı. Ancak belirtilmesi gerekir ki, tehcir edilmiş kişilerin geri dönüşü Birinci Dünya Savaşı sonrası meydana gelen tek nüfus hareketi değildi. Savaş sonrası pek çok bölgede artan asayişsizlik nedeniyle, Anadolu'nun iç kesimlerinden İstanbul, İzmir ve Adana gibi büyük sahil şehirlerine kaçış şeklinde başka bir nüfus hareketi daha yaşanmaktaydı. Şöyle ki; Ermeniler üzerindeki seyahat yasaklarının kaldırılmasının ardından hem tehcir edilmeyip yerlerinde bırakılmış olan Ermeniler hem de tehcirden geri dönenler Anadolu içlerinden kaçmaya başlamıştır. Bu süreçte Adana, göçün yöneldiği önemli bir merkez haline gelmişti. Ermeniler Adana'da yoğunlaşmaya çalışırken, Osmanlı Hükümeti söz konusu yoğunlaşmayı engellemeye çalışmıştır. Süreç bir yandan da Müslümanlar ve Ermeniler arasında artan toplumsal gerginlikler ve çatışmalar anlamına gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya tarafından işgal edilen Osmanlı topraklarından iç bölgelere göç etmek zorunda kalan Şark Mültecileri de Rusya ile imzalanan ateşkes anlaşması sonrası kendi topraklarına dönüş için harekete geçmişlerdir. Şark Mültecileri'nin geri dönüşü de önemli bir nüfus hareketi yaratmıştır. Görüldüğü üzere, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem de tıpkı savaş dönemi gibi çok ciddi bir demografik dönüşüm dönemiydi. Bu makale, Birinci Dünya Savaşı ertesinde meydana gelen demografik hareketliliğin bir Osmanlı kentinde, Kayseri Sancağı'nda nasıl şekillendiğini analiz etmeye çalışacaktır. Böylesi bir inceleme tarih yazıcılığında şimdiki kadar yeterli düzeyde incelenmemiş bir dönemi irdeleyerek, o dönemin bir sancağında nüfus kompozisyonuna odaklanacaktır. Üstelik nüfus kompozisyonundaki değişikliklerin çok özel bir dönemde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde gerçekleştiği de gözden kaçırılmamalıdır. Bu çalışma için kullanılan başlıca kaynaklar, Osmanlı arşiv belgeleri, özellikle de taşradan Dâhiliye

Nezaretî'ne gönderilen şifreli yazışmalar olacaktır. Bunlara ek olarak yabancı devlet arşivlerinden de istifade edilerek Kayseri Sancağı'nda Birinci Dünya Savaşı sonrası meydana gelen nüfus hareketleri incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Kayseri, Ermeniler, tehcir, demografi.

The End of World War I as a Period of New Demographic Mobility: Kayseri 1918-1920

Abstract

World War I meant a serious demographic upheaval for the Ottoman lands. Most of the Ottoman Armenians and also a part of Greek population were deported during the war. Besides, the population living in the eastern border regions was forced to migrate to inner Anatolia because of the Russian advance in the Ottoman lands. This great demographic mobility took another form with the end of World War I since the surviving peoples among the mentioned groups began to return to the district governorates and provinces where they had been living before the war. By 1918, the official policy regarding the deportation was changed in the face of the Ottoman defeat in the war, and the Ottoman government gave permission for Armenian and Greek deportees to return in October 1918. With the permission of the government, the surviving deportees began to return to their homelands. It meant a two-sided population movement for many of the localities. On the one side, the deportees in a locality left there for her/his homeland, and also the returnees began to come to that locality. However, the end of World War I not only led to the return of the deportees, but it also brought the rise of insecurity in many localities. The insecurity problems triggered another wave of migration from the localities towards big coastal cities such as Istanbul, Smyrna and Adana. The Armenian population who had not been deported and the returnees began to flight from inner Anatolia after the permission for the free travel of Armenians. Adana became a center of migration during this process. While Armenians tried to gather in the city, the Ottoman government tried to prevent the Armenian migration to Adana. This process also meant the rise of tensions and conflicts between the Muslims and Armenians. The eastern refugees who migrated to inner Anatolia as a result of Russian occupation in the eastern border lands of the Ottoman Empire also began to return to their lands with the signing of ceasefire agreement between Russia and the Ottoman Empire. They became a part of the demographic movement of the post-World War I period. This article aims to analyze the demographic mobility during the return process in an Ottoman locality, the district governorate of Kayseri. By evaluating this process which has not been evaluated in the historiography until now, it will show the impact of post-World War I period in the demographic transformation of a locality from the Ottoman to Republican era. The main sources are documents from the Ottoman Archives, especially the coded telegrams sent from the localities to the Ministry of Interior. In addition, foreign archival documents are utilized in the analysis of post-war population movements in the district governorate of Kayseri.

Keywords: World War I, Kayseri, Armenians, deportation, demography.

Giriş

Ermeni tehcirinin 100. yıldönümüne yaklaştığımız bu günlerde, 1915'in ve ardından gelen sürecin tarihini yeniden yazmanın vaktinin çoktan geldiği ve tarihçinin, birtakım önyargıları aşarak tarihsel sorumluluğunu yerine getirmesi gerektiği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu makale böyle bir sorumluluk bilinciyle, Ermeni toplumunun çok büyük bir kısmının yerinden edildiği, öldürüldüğü yahut ölüme terk edildiği bir dönemin arkasından gelen önemli bir dönüşümü, Birinci Dünya Savaşı sonrası gerçekleşen demografik hareketliliği incelemeyi amaçlamaktadır. Bu dönemin araştırma konusu olarak seçilmesinin en mühim gerekçelerinden biri, bahsi geçen süreçte gerçekleşen nüfus hareketlerine dair yapılmış çalışmaların yetersizliğidir. Bu çalışma söz konusu boşluğu doldurma adına atılmış ufak bir adımdır ve muhakkak ki ancak benzeri nitelikte daha çok çalışmanın yapılması ile birlikte sürece dair derli toplu bir resim oluşturma şansımız olacaktır. Bu resmin şimdiye kadar bizlere nasıl sunulduğuna gelince, öncelikle elimizde çok az sayıda çalışma olduğunu ifade etmek gerekir. Var olan çalışmalar ise genel olarak, Osmanlı Devleti'nin tehciri gerçekleştirirken ne kadar haklı gerekçelere dayandığını, gerekçeler ortadan kalkınca tehcir edilen Ermenilerin ve Rumların dönüşüne 1918 yılının son aylarından itibaren izin verildiğini ve geri dönüş sürecinin Osmanlı Hükümeti'nce nasıl fedakârca yerine getirildiğini ispat etmeye çalışan bir anlatı inşa etmişlerdir. Geri dönüş süresince yaşanan sorunların ise, Osmanlı belgelerine yansadıklarından yok sayılmadıkları, ancak münferit hadiseler olarak nitelendikleri söylenebilir. Dolayısıyla, bu tarz çalışmalar gayrimüslim ahalinin geri dönüş sürecine dair şikâyetlerini büyük ölçüde aslı astarı olmayan söylentiler olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede kurgulanan çalışmaların diğer ortak özelliği ise, tıpkı savaş döneminde Müslüman ahalinin yaşadığı sıkıntıları ve acıları Ermeni halkının yaşadıklarının karşısına koydukları gibi, savaş sonrası dönemin acılarını ve sıkıntılarını da Müslümanlar ve gayrimüslimler ekseninde ayrıştırarak yarıştırmaya çalışmalarıdır.¹ Dolayısıyla, ölü sayıları ve yaşanan acıların yarıştırılmasıyla geçirtilen bir tarih anlatısı vardır karşımızda.

Bu çalışma, ne Osmanlı Hükümeti'nin tehcir edilenleri geri döndürmeye çalışırken 'fedakârca' davrandığı gibi bir iddiaya sahiptir, ne de asıl acı çekenin Müslümanlar özellikle de mülteciler olduğu yönünde bir yaklaşımı doğru bulmaktadır. Bunun yerine çalışmada, dönemin gerçekten karışık atmosferi dikkate alınacak, Müslümanlar ve gayrimüslimler karşı karşıya getirilmeksizin, süreçte gerçekten neler yaşandığı detaylandırılmaya çalışılacak ve savaş sonrası sürecin demografik hareketliliği ve bu hareketliliğe yol açan nedenler analiz edilecektir. Çalışmada tüm İmparatorluk sathına yayılmış bir genelleme

yapmak yerine, sürecin bir Osmanlı sancağında, Kayseri’de², nasıl şekillendiği incelenecektir. Kayseri savaş öncesi dikkate değer bir Ermeni nüfusuna sahipti ve Ermenilerin çok büyük kısmı sancaktan tehcir edilmişti. Bu nüfus hareketine ek olarak, savaş sırasında Müslüman mültecilerin yerleştirildiği önemli bir merkez olmuştu. Birinci Dünya Savaşı’nın bitişi gerek sancaktan tehcir edilenler gerekse de sancağa yerleştirilenler açısından yeni bir demografik hareketlilik anlamına gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke dönemlerinde herhangi bir işgal ile karşılaşmayan Kayseri’de söz konusu nüfus hareketlerini takip etmek ise işgal olunmuş bölgelere kıyasla çok daha kolaydır. Bütün bu faktörler, bu çalışmamız için Kayseri’nin seçilmesinde etkili olmuştur. Böylesi bir inceleme, geri dönüşün merkezî hükümet emirlerinin ötesinde Osmanlı vilayet ve sancaklarında nasıl gerçekleştiğinin ortaya konulması açısından önemlidir. Bir diğer açıdan bakıldığında ise, bu dönem aslında Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecinin bir parçasıdır. Tıpkı savaş süresince Osmanlı demografisini değiştirmeyi hedefleyen politikalar ve uygulamalar gibi, savaş sonrası dönemin politika ve uygulamaları da yeni cumhuriyetin demografisinin oluşmasında pay sahibidir. Savaş dönemi nüfus politikaları son yıllarda ‘demografi mühendisliği’, ‘etnisite mühendisliği’ ve ‘nüfusun homojenleştirilmesi’ gibi terimler üzerinden ayrıntılı bir şekilde incelenmeye başlanmış olsa da³, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem olarak nitelendirilebileceğimiz 1918-1923 arası yıllar, en azından şimdilik tarih yazıcılığının ihmal edilmiş bir dönemine karşılık gelmektedir. Ancak bu ihmal edilmiş dönemlerin detaylı bir biçimde incelenmesiyle, bahsi geçen demografik dönüşümün daha bütüncül bir analizini yapma imkânımız olacaktır.

Tehcir Edilen Ermenilerin Geri Dönüşü

1918 yılının son ayları itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik olarak çıkacağı kesinleşmişti. Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra kurulan Osmanlı hükümetleri, savaştan yenik çıkmış olmanın etkisiyle ve İtilaf devletlerinin baskıları sonucu tehcir edilmiş Ermenilere dair politikalarda ciddi değişikliklere gitmişlerdir. Bu çerçevede ilk adım, 20 Ekim 1918 tarihinde savaş süresince başka yerlere sevk edilmiş olan ahalinin çıkarıldıkları yerlere geri dönüşlerine izin verilmesiyle atılmıştır. Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilayetleri ile Erzincan sancağına geri dönüşler için ise farklı yasal prosedürlerin yerine getirilmesi gerekli görülmüştür: Buna göre, önce ilgili mahaller ile haberleşilecek ve dönmek isteyenlerin seyahatlerinin emniyeti, iaşe (beslenme) ve yerleşmeleri için gerekli araçlar sağlandıkça peyderpey sevkıyatları yapılacaktır. Bahsi geçen vilayetler savaş sırasında Rusya tarafından işgal edildiğinden, buralara geri döneceklerin mesken ve beslenme gibi yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanmasında

gerçekten de ciddi zorluklar yaşıyordu. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki bu vilayetler savaş öncesi Ermeni nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu yerlerdi ve buralar için farklı bir prosedür öngörülmesinde Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin bölgeye dönüşünü kontrol altında tutma isteğinin de büyük payı vardı. Tehcir edilmiş olan Ermeniler ve Rumlar, memleketlerine geri dönmeyi talep etmiyorlarsa geri dönüş için zorlanmayacaklardı. Ayrıca bu noktada belirtmek gerekir ki, tehcir kanunu olarak bilinen 27 Mayıs 1915 tarihli geçici kanun da 4 Kasım 1918'de Osmanlı parlamentosu tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.⁴

Birinci Dünya Savaşı süresince yalnızca Ermeniler değil Rumlar da tehcir uygulamasından nasibini almışlardı. Ermeniler Anadolu dışına tehcir edilirken, Rumlar için daha farklı bir tehcir politikası izlenmişti. Ege, Karadeniz ve Marmara kıyı bölgelerinde yaşayan Rumlar Anadolu'nun iç bölgelerine sürülmüş ve oralardaki Rum köylerine ya da boşaltılmış Ermeni köylerine iskân edilmişlerdi.⁵ Kayseri'den Rum tehciri olmazken, Kayseri Ermenilerinin çoğu, toplam Ermeni nüfusunun yaklaşık yüzde doksanı, sancaktan sürgün edilmişti. Tehcirin yarattığı demografik etkileri daha iyi anlayabilmek adına, tehcir öncesi nüfusla ilgili genel verileri paylaşmak yararlı olabilir: Birinci Dünya Savaşı öncesi Kayseri Sancağı'nda 50 bin civarında Ermeni yaşamaktaydı. 1914 Nüfus Sayımı verilerine göre sancaktaki Müslümanların sayısı 184,292; Ermenilerin sayısı, 48,659; Rumların sayısı 26,590; Protestanların sayısı 2,018 ve Ermeni Katoliklerin sayısı 1,515'di (Karpas, 1985: 186-187; Kevorkian ve Paboudjian, 2012: 62). Yani tehcir öncesi, Ermeniler Kayseri Sancağı nüfusunun yüzde 20'sini, Rumlar ise yüzde 10'unu oluşturuordu.

Tehcirin bu nüfus kompozisyonuna etkisine geldiğimizde ise şöyle bir sonuç ile karşılaşılıyor: Kayseri Ermenilerinden 44,271'i tehcir süresince Halep, Suriye ve Musul vilayetlerine sevk edilmişti (BOA, DH.ŞFR, 489/63, 17 Eylül 1915; BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/75, 18 Eylül 1915). Kayseri Sancağı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Ekim 1916 tarihli bilgilere göre ise tehcir sonrası sancakta kalan Ermenilerin sayısı 6,761'e inmiş ve kalanların hepsi de ihtida etmiş yani Müslüman olmuştu (BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/28). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi'*nden çıkarılan verilere göre ise, muhtemelen 1916 yılı sonları ya da 1917 yılı ilk ayları itibarıyla, İmparatorluğun diğer vilayet ve sancaklarında bulunan Kayseri Ermenilerinin toplam sayısı 6,979'du ve bu kişilerden 4,330 kadarı sevk bölgesinde (Halep, Musul, Suriye, Zor ve Urfa) yaşıyordu. Geriye kalanlar diğer Anadolu vilayet ve sancaklarında bulunuyordu (Sarafian, 2011: 43). Bu sayılar, tehcir edilen 44,271 Kayseri Ermesinden kırk bin kadarının sevk süresince öldürülmüş, sevk olundukları yerde hastalık ve açlık gibi nedenlerle ölmüş, ya da en iyi ihtimalle bir kısmının tehcir konvoyundan ya da sevk

oldukları yerden kaçmış oldukları anlamına gelmektedir.⁶ Dolayısıyla, geri dönüş süreci deyince öncelikle tehirden sağ olarak kurtulan Ermenilerin sayısının ne kadar az olduğunu hesaba katmak durumundayız. Üstelik 1917 verilerinde sözü edilen Ermenilerden kaçının 1918 yılının son ayları itibariyle hala hayatta olduğunu maalesef bilmiyoruz. Aradaki yaklaşık iki yıllık sürede, sürgün bölgesinin şartları nedeniyle, bu sayının daha da azalmış olma ihtimali maalesef ki çok yüksektir. Bir başka ifadeyle, bahsi geçen 6,979 kişinin bir bölümünün daha, geri dönüşü izin verildiği 1918 yılı Ekim ayı itibariyle, hayatını kaybetmiş olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğundan söz ediyoruz.

Bu noktada, Müslüman olan Ermenilerin bu hesabın dışında kalmış olma ihtimali var mıdır diye düşünülebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Dahiliye Nezareti Ermeniler din değiştirsün yahut değiştirmesün kalan Ermeni sayısını çok sıkı bir şekilde kontrol etmiş ve bu konuda sürekli vilayet ve sancaklardan bilgi almıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kayseri’de tehcir edilmeyip kalan Ermenilerin hepsi Müslüman olmasına rağmen nezaret tarafından bilinmekte ve tehcir edilmeyen Ermeni nüfusu içerisinde değerlendirilmektedir. Başka vilayet ve sancaklarla yapılan yazışmalar incelendiğinde, mühtedi sayısının hem yerel otoritelerce bilindiği hem de nezaretin sayılar hususunda bilgilendirildiği görülmektedir.⁷ Nezaretin bilgisi dışında tehcir edilmeyerek taşralarda kalabilecek tek grup, Müslüman hanelerine alınmış Ermeni kadın ve çocukları olabilirdi. Maalesef söz konusu kadın ve çocukların sayısının Osmanlı çapında ne kadar olduğunu bilmiyoruz; ancak Kayseri Mutasarrıflığı ve Dahiliye Nezareti arasında savaşın sonunda yapılan yazışmalar göstermekte ki Mutasarrıflık Kayseri dâhilinde bahsi geçen kadın ve çocukların sayısını ve kimlerin yanında ikamet ettiğini bilmekteydi.⁸

*Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi'*nde verilen bilgilere göre toplam 924,158 Ermeni, Birinci Dünya Savaşı sırasında tehcir edilmiştir (Bardakçı, 2008: 77). Ancak İstanbul, Edirne, Urfa, Van, Kale-i Sultaniye (Çanakkale), Eskişehir, Bolu, İçel ve Kastamonu gibi bazı vilayet ve sancaklara dair veriler bu toplama dâhil edilmediğinden, tehcir edilen Ermeni sayısının 924,158'in üzerinde olduğunu, bahsi geçen vilayet ve sancaklardan yapılan sürgünler de eklendiğinde bir milyon civarında Ermeni'nin tehcir edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Osmanlı arşiv belgelerine göre, 19 Mart 1919 itibariyle sevk edilmiş olan Rum ve Ermenilerden toplam 232,679'u, 7 Haziran 1919 verilerine göre ise 276,015'i memleketlerine dönmüştür. 3 Şubat 1920 tarihli *İleri* gazetesi ise devlet yardımı ile geri dönen Rum ve Ermenilerin sayısını 335,883 olarak vermektedir.⁹ Dikkat edilecek olursa, zikredilen rakamlar içinde geriye dönenlerin kaçının Ermeni ve kaçının Rum olduğu belirtilmemiştir. Adem Günaydın (2007: 42-43), kendi imkanları ile dönenler de eklendiğinde tehirden dönenlerin toplam sayısının

400 bini geçeceğini ve bu rakam içerisinde Ermenilerin sayısının 300 bin civarında olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla, devlet yardımı ile geriye dönenlerin toplam sayısını bilmemize rağmen, bunların kaçının Ermeni veya Rum olduğunu tam bilmediğimizi, ayrıca kendi imkânlarıyla geriye dönenlerle ilgili de net sayılara sahip olmadığımızı söylememiz gerekir. Bu alanlardaki veri eksikliklerine paralel olarak vilayet ve sancaklar bazında da geri dönüş sayıları henüz elimizde yoktur. Bir başka deyişle, Kayseri'ye dönen Ermenilerin sayısı bilinmemektedir. Kayseri Mutasarrıflığı'ndan gönderilen belgelerde sancağa geri dönen Ermenilere dair bazı bilgiler bulunmasına rağmen, toplam sayıları içeren bir belgeye maalesef şu ana kadar ulaşılmadığını da bu noktada ifade etmek gerekir. Kısaca, karşımızda şöyle bir durum vardır: Bir milyon civarında Ermeni tehcir edilmiş ve iyimser bir tahminle 300 bini geriye dönebilmiştir. Bu tehcir edilenlerin üçte birinden azının geriye dönebildiği anlamına gelir. Bu oran oldukça düşük olmasına rağmen, 300 bin kişinin geriye dönüşü yine de çok önemli bir nüfus hareketi yaratmış olmalıdır.

Tehcir edilen Ermenilerin ve Rumların geri dönüşüne izin verilmesi ve tehcir kanununun yürürlükten kaldırılması ile birlikte geri dönüşler başlamıştır. Geri dönüş, Kayseri Sancağı için iki yönlü bir nüfus hareketi anlamına geliyordu: Buna göre hem Kayseri'den tehcir edilmiş Ermeniler Kayseri Sancağı'na geri dönebileceklerdi hem de başka yerlerden Kayseri'ye sevk edilmiş olan Ermeniler ve Rumlar talep etmeleri halinde memleketlerine geri gidebileceklerdi. Kayseri'de Birinci Dünya Savaşı'nın sonu itibarıyla, Boğazlıyan, Erzurum, Kemah, Refahiye, Gümüşhane, Karaman, Zara, Alucra ve Erzincan gibi yerlerden gelmiş yüzden fazla Ermeni ve Rum bulunmaktaydı. İlgili geri dönüş izninin çıkmasının ardından, yerel yönetimler arasındaki yazışmalar başlamış, Kayseri Mutasarrıflığı söz konusu kişilerin dönüşü için memleketlerindeki yerel yöneticiler ile irtibata geçmiştir.¹⁰

Ermenilerin ve Rumların geri dönüşlerine izin verilmiş olsa da, Kayseri Mutasarrıflığı ve Dahiliye Nezareti arasındaki yazışmalar geri dönüş sürecinin sürgüne uğramış pek çok kişi için hiç de kolay geçmediğini göstermektedir. Mutasarrıflığın verdiği bilgilerden, sancaktaki Ermenilerin ve Rumların bir kısmının geri dönmek istemedikleri, diğer bir kısmının ise dönmek istedikleri halde memleketlerinde kalacak bir evleri kalmadığı için döneemedikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu kişilerin 'oldukça sefil ve muhtaç' halde bulunduğunu belirten Kayseri Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti'ne dönmek istemeyen yahut imkansızlıklardan dolayı dönmeyen kişilere seferberlik tahsisatından yevmiye (gündelik) verilip verilemeyeceğini sormuştur (BOA, DH.ŞFR, 604/51, 2 Aralık 1918). Nezaret de muhtaç durumdaki Rumlara ve Ermenilere yevmiye ödenmesini uygun bulmuştur (BOA, DH.ŞFR, 94/124, 14 Aralık 1918). Bir yandan, Mutasarrıflık

geri dönmek isteyenlerin memleketlerindeki yerel otoriteler ile iletişime geçip dönüşlerini ayarlamaya çalışırken, öte yandan dönmek istemeyenler sancakta kalmaya devam ediyor ve Mutasarrıflıkça muhtaç durumda olanlara yevmiye ödemesi yapılıyordu (BOA, DH.ŞFR, 611/123 ,25 Ocak 1919; BOA, DH.ŞFR, 612/57, 27 Ocak 1919). Yine aynı dönemde, Dâhiliye Nezareti'nce Ermeni siyasi tutuklularının serbest bırakılması emri verilmiş ve bu emir uyarınca, Kayseri Sancağı'nda bulunan bütün siyasi tutuklular serbest bırakılmıştır.¹¹ Her ne kadar Mutasarrıflık tarafından verilen bilgide siyasi tutukluların sayısı veya kendilerine isnat edilen suça dair bir açıklama bulunmasa da, bu kişiler büyük olasılıkla "Ermeni tertibat-ı ihtilaliyesi" suçlamasıyla tutuklanmışlardır.¹² 1919 yılı Ocak ayında yazılmış bir Amerikan misyonerlik raporunda Kayseri'deki siyasi tutuklularla ilgili aşağıdaki ifadeler geçmektedir:

Toplanan delillerle bazı önde gelen Ermeniler askeri mahkeme önünde yargılandılar, idama mahkum edilip asıldılar. Bu şekilde muzdarip olanların (idam gibi) çoğunluğunun devrimci propaganda içinde aktif olduklarının açık bir şekilde söylenebileceğini düşünüyorum. Diğer taraftan, yüzlerce adam şüphe üzerine hapse atıldı, çoğu yargılanarak ya da yargılanmadan yolda öldürülmek üzere hapisten çıkarıldı ve diğer pek çoğu herhangi bir yargılama yapılmadan üç dört yıl boyunca hapisnede çürümeye bırakıldı. Kayseri'den aldığım bilgilere göre, bu adamların bazıları iki aydan bile daha kısa bir zaman öncesine kadar hala Kayseri hapisanesinde tutulmaktaydılar (NARA, RG 256, 867B.00/32).

Yukarıda ayrıntılandırıldığı üzere, 1918 sonu itibarıyla tehcir edilen Rumların ve Ermenilerin memleketlerine dönüşüne izin verilmesi İmparatorluk çapında yeni bir nüfus hareketi yaratmıştı, ancak Rumların ve Ermenilerin geri dönüşü bu dönem içinde yaşanan nüfus hareketliliğinin sadece bir yüzüydü. Şark Mültecileri'nin geri dönüşü, savaş esirlerinin serbest bırakılması¹³ ve Anadolu içlerinde yaşayan gayrimüslim nüfusun sahil kentlerine kaçıışı gibi başka hareketlilikler de tehcirden geri dönüşlere eşlik etmekteydi. İlk olarak Kayseri'de yaşayan Ermenilerin sancaktan kaçıışı olarak adlandırabileceğimiz süreci inceleyelim.

Kayseri Sancağı'ndan Kaçış

Kayseri Mutasarrıflığı'nın Dahiliye Nezareti'ne aktardığı bilgilere göre, Ekim 1918'de tehciye uğrayanlara geri dönüş izninin verilmesinin hemen ardından, Kayseri'de bulunan gayrimüslim ahali seyahat tezkiresi alma talebiyle yerel otoritelere başvurmaya ya da gizlice sancaktan kaçmaya başlamıştır. Söz konusu Ermenilerin tehcir edilmeyip sancakta yaşamaya devam eden Ermeniler mi, yoksa tehcirden geri dönen Ermeniler mi olduğu ilgili belgede

belirtilmemiş olmasına karşın, bahsedilen nüfus hareketliliğinin demografik etkilerinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (BOA, DH.ŞFR, 603/106, 26 Kasım 1918). Burada bir noktaya açıklık getirmek gerekebilir: Savaş süresince Ermenilere seyahat yasağı getirildiğinden, Ermeniler buldukları yerlerden ayrılamıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından söz konusu seyahat yasağı kaldırılınca, Kayseri'de yaşayan Ermeniler ve savaş sırasında din değiştirerek Müslüman olmuş kişiler, yani mühtediler, de istedikleri yere gitmekte özgür bırakıldılar. Bu durumun Kayseri'deki nüfus yapısını etkileyen sonuçları olmuştur. Kayseri Mutasarrıflığı'nın 1919 yılı Ocak ayı sonunda Dâhiliye Nezareti'ne verdiği bilgilere göre, her gün sancak ahalisinden 20-30 kadar Ermeni veya mühtedi ailesi yerel otoritelere başvurmak suretiyle İstanbul, İzmir ve Adana'ya gitmek üzere seyahat evrakı istemiş ve Aralık 1918'den Ocak 1919 sonuna kadar olan süre zarfında iki yüzden fazla kişi ilgili seyahat evraklarını alarak yola çıkmıştır. Ayrıca pek çok ailenin de yerel yönetime haber vermeden sancaktan ayrıldığı bilinmektedir. Bu durum üzerine Kayseri Mutasarrıflığı, bu seyahatlere izin verilmesiyle kişilerin gittikleri yerlerde yeni göçmenler haline geldiğini vurgulamıştır. Bu halin devamını uygun görmediğini ifade eden Mutasarrıflık, İstanbul, Adana ve İzmir gibi büyük şehirlere gidiş yönündeki eğilimle ilgili olarak ne yapılması gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne sormuştur.¹⁴ Kayseri Mutasarrıflığı'nın toplu nüfus hareketlerini bir nevi iç göç olarak değerlendiren yaklaşımını paylaşan Dahiliye Nezareti, söz konusu nüfus hareketlerinin engellenmesini istemiş ve buna yol açan nedenlerin araştırılması gerektiğini bildirmiştir. Fakat toplu nüfus hareketleri engellenirken, bireysel olarak bir yerden başka yere gideceklerin seyahat hürriyetlerinin engellenmemesi gerektiği hususunda uyarılarda bulunulmuştur.¹⁵ Kayseri Mutasarrıflığı toplu gidişlerin nedenini araştırmış ve fakat 'geçimlerini sağlamak amacıyla büyük şehirlere gittiklerini' söyleyen Ermenileri inandırıcılıktan uzak bulmuştur. Mutasarrıflık, sancaktan ayrılmaların altında yatan asıl nedenin Ermenilerin Adana'da toplanmaya çalışmaları ile alakalı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kayseri Sancağı'ndan ayrılan Ermenilerin İngiltere Devleti'nin askeri hizmetine girmek amacıyla seyahat ettiklerini de iddia etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 613/16, 2 Şubat 1919).

Tam da bu noktada, birincisi daha genel ikincisi ise daha spesifik iki hususa açıklık getirmek faydalı olacaktır. Öncelikle, tehcir edilen nüfusun geri dönüş hikâyesinin, siyasal gelişmelerden ve tabii ki hükümetlerin siyasal önceliklerinden bağımsız işleyen bir tür iyi niyet ya da fedakârlık gösterisi olarak değerlendirilmesinin ne kadar yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Hükümetler kendi önceliklerini herhangi bir şeye feda etme niyetinde değildirler. Bu, sözünü ettiğimiz genel hususla ilgilidir. Daha spesifik olan husus ise şudur:

Tehcir ve savaş dönemleri gibi olağanüstü dönemlerde, yasal düzenlemelerin içeriği ile o düzenlemelerin hayata geçme aşamasında ortaya çıkan gerçekler arasında açığı her zaman olduğundan daha fazladır. Kayseri örneğinde de görülebileceği üzere, geri dönüşlerle ilgili çıkan kararlar pratiğe aktarılırken siyasal çatışmaların süzgecinden geçirilmiş, Ermenilerin nüfus hareketlerinde gerçek niyeti sorgulanmış ve nihayetinde bölgelerdeki nüfus yoğunluğunu baz almak suretiyle egemenlik hakkını yeniden düzenlemeyi öngören Wilson İlkeleri Kayseri'deki demografik yapıyı etkileyen bir faktör haline gelmiştir. Bu konunun öneminin, Adana vilayeti ile bağlantılı gelişmelerin ele alınacağı alt-kısımda daha iyi anlaşılabilirliğini düşünüyoruz. O halde şöyle bir soru sorarak ilerlemek faydalı olacaktır: Adana, Birinci Dünya Savaşı ertesinde Ermeniler ve Osmanlı Devleti açısından ne gibi bir öneme haizdi?

Adana

Adana'yla ilgili yaşanan gelişmelerden bahsetmeden önce, bir nevi durum tespiti yaparak, hem hukuki hem de siyasi yönleri olan bir noktayı hatırlatarak başlayalım: Wilson ilkeleri ile birlikte, hangi coğrafyada hangi unsurun egemenlik hakkının olduğunu, o coğrafyadaki demografik yapının belirleyeceği kabul edilmişti. Konumuz özelinde ifade etmek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimlerine yani Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerine egemenlik hakkının tanınması prensibi benimsenmişti. Diğer bir ifadeyle, Türklerin çoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinde Türkler, Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerlerde ise Ermeniler egemen unsur olarak kabul edilecek ve sınırlar da bu doğrultuda belirlenecekti. Bir anlamda Türkler ile Ermeniler arasındaki siyasal çatışma yeni bir evreye girmiş ve bu nüfus savaşında kimin çoğunluk olduğu hem Türkler hem de Ermeniler açısından önemli hale gelmiştir.¹⁶ Adana da bu çerçevede önem kazanmıştı. Tehcirden kurtulan Ermeniler Adana'ya göç edip orada çoğunluğu oluşturmaya çalışırken, Osmanlı Hükümeti ise Ermenilerin Adana'da çoğunluk olmasını engellemeye çalışan politikalar geliştiriyordu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa ve İngiltere, Osmanlı topraklarını kendi arasında paylaşma planlarını yapmış ve bu çerçevede Bogos Nubar Paşa'ya da Ermeni gönüllülerinin Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf devletlerini askeri olarak desteklemesi şartıyla özerk bir Ermenistan sözü verilmişti. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Aralık 1918'de, Fransız kuvvetleri 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot anlaşmasına dayanarak Kilikya bölgesini işgal etmeye başlamıştı. Fransa mandasında Kilikya bölgesinde oluşturulacak özerk bir Ermenistan için Ermeni muhacirlerin Kilikya'da toplanması Fransa tarafından teşvik ediliyordu. Bunda en önemli faktör, Birinci Dünya Savaşı sonrası diplomatik çevrelerde hâkim olan Wilson İlkeleri'di. Fransa için bölgede kurulacak mandanın meşruiyeti bu topraklarda Ermenilerin demografik

çoğunluğu oluşturmalarına bağlıydı.¹⁷ Gerek Türkler gerekse Ermeniler, Wilson İlkeleri çerçevesinde sayısal çoğunluk olmanın önemini farkındaydılar ve her iki taraf da gerçekleştirilen barış konferanslarında Kilikya'yı da içeren topraklar üzerinde egemenlik iddialarını demografik çoğunluğa sahip oldukları savına dayandırıyorlardı (Dündar: 2013: 176-182). Ermeni Patriği Zaven de anılarında, toprak ve nüfus arasında kurulan bu direkt bağlantıdan bahsetmektedir. Londra'da Ermenistan'ın gelecek sınırlarını belirlemekle görevli komisyon Patrik'e 'Ne kadar çok insanınız varsa o kadar çok toprak alacaksınız' demişti. Yine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yardımcısı da 'dağılmış Ermenileri hemen dönmeye ve Ermenistan'a yerleşmeye teşvik etmesi' önerisini yapmıştır (Patrik Zaven'in anılarından aktaran Ekmekçioğlu, 2013: 543).

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Adana'da toplanmaya başlayan Ermeni muhacirler şehirde ciddi bir nüfus yığılmasına yol açmış, bu durum da kentte mesken problemi yaratmıştır. Bahsi geçen sosyal sorun, yukarıda sözü edilen siyasal çatışmalarla birlikte düşünüldüğünde hükümetin konuyla ilgili yeni önlemler alması sonucunu doğurmuştur. Dâhiliye Nezareti; Kayseri, Konya ve Niğde'deki yerel otoriteleri uyararak Rumları ve Ermenileri sevk etmeden önce asıl memleketlerinin iyice araştırılması ve memleketleri dışında bir yere gitmeyi isteyenlerin isteklerinin yerine getirilmemesi gerektiğini iletmiştir (BOA, DH.ŞFR, 97/41, 4 Mart 1919). Buna cevaben, Kayseri Mutasarrıflığı'ndan gönderilen telgrafta ise, Kayseri'de Rum ve Ermeni muhaciri olmadığı ve hükümet vasıtasıyla bunların sevkini yapılmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte, çoğu yerel Ermeni ve mühtedi, aileleri ile birlikte şehirden ayrılmak için seyahat evrakı talebinde bulunmuş ve bu kimselere izin verilmişti. Bir kısım Ermeni ve mühtedi ise seyahat evrakı olmadan firaren sancaktan ayrılmıştı. Dahiliye Nezareti'nin uyarısı üzerine, Mutasarrıflık bundan sonra Adana'ya gitmek isteyen Ermenilere ve mühtedilere seyahat evrakı verilmeyeceğini bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 619/42, 6 Mart 1919). Burada hukuk ile siyaset arasındaki ilişkiye dair bir çıkarımda bulunmak mümkündür: Hukuki düzenlemelerin, siyasetin gereklerinden hareketle esnetilebilir, değiştirilebilir ve hatta tamamen ortadan kaldırılabilir düzenlemeler olduğu net olarak anlaşılmaktadır. Ermenilerin seyahat hakkı da siyasal bir tehdit oluşturduğu andan itibaren bizzat devlet kurumlarınca engellenmeye çalışılmıştır.

İlerleyen günlerde, merkez ve Kayseri arasındaki yazışmaların odağının tekrar Ermenilerin Adana'ya toplu göçü hadisesine kaydığını görüyoruz. 25 Ekim 1919 tarihli bir belge ile Dahiliye Nezareti'ne başvuran Mutasarrıflık, Sis civarında Ermeni çeteleri ve Müslümanlar arasında çatışmaların vuku bulunduğunu ve Fransızların Ermenilere silah dağıttığını, bu nedenle Adana'daki Müslümanların Adana'ya Ermeni göçünün engellenmesi konusunda başvuruda bulduklarını

ifade ederek, bu konuda ne şekilde muamele olunacağı yönünde bilgilendirmede bulunulmasını talep etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 649/39, 25 Ekim 1919). 29 Ekim 1919 tarihinde Nezaret, Adana ahalisinden olmayan Ermenilerin Adana'ya göçünün engellenmesi gerektiğini bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 104/106, 29 Ekim 1919). Benzeri emirler başka vilayet ve sancaklara da gönderilerek Ermenilerin Adana'da toplanmaları engellenmeye çalışılmıştır.¹⁸

Kayseri'den Adana'ya Ermeni göçü bölgeyi işgal altında tutan Fransızlar tarafından da kayıt altına alınmıştır. Söz konusu kayıtlara göre Ermeniler Kayseri'den topluca göç ediyorlardı ve bu göçü organize eden kişilerden biri de İstanbul'da bulunan Kayseri Katolik Piskoposu'ydu. Fransız belgeleri Kayseri'den toplu ayrılıkların arkasındaki faktörlerden biri olarak Adana'yı sadece Ermenilerle meskun bir vilayet haline getirme politikasını zikretmektedir. Yine Amerikan belgeleri de Fransız işgal kuvvetleri tarafından korunacakları umuduyla pek çok Ermeninin Adana'ya göçtüğünü teyit eder, ancak Ermenilerin çoğunluğunun Adana'dan ziyade İstanbul'a gitmeye çalıştığının da altı çizilir (Shaw, 2001: 182, 185). Bu belgelerde Kayseri'den Adana'ya göçün Ermeni ileri gelenlerince teşvik edildiği vurgusu çok önemlidir. Söz konusu teşvik Adana'da Ermeni nüfusunu arttırma hedefi ile yakından alakalıdır. Ancak bahsi geçen belgelerde önemli bir diğer husus, Ermenilerin bu göçe dahil olmasının yalnızca bu teşvikten kaynaklanmadığı, güvenlik kaygılarının da Adana'ya göçte etkili olduğudur. Ermeniler Fransız işgali altındaki bölgelerde korunacakları beklentisindeydiler ve bu nedenle göçün adreslerinden biri Adana haline gelmişti.

Ermenilerin Adana'ya göçü yasaklanmaya çalışılırken, ilgili yazışmalardan anladığımız kadarıyla askeriye tarafından Tokat, Amasya, Kayseri, Ankara, Konya, Ereğli, Karaman, Afyonkarahisar, Eskişehir ve İzmir'deki muhacirlerin Adana'ya gönderilmesi istenmiştir. Ancak bu talebin Kayseri Mutasarrıflığı düzeyinde bir kafa karışıklığına neden olduğu görülmektedir; zira Kayseri'de böyle bir muhacir nüfusu bulunmamaktaydı ve hali hazırdaki durum yerli ahaliden olan Rum ve Ermenilerin Adana ve İzmir gibi mahallere gitmek istemesiyle sınırlıydı. Askeriye'den gönderilen yazı karşısında, yerli ahaliden olan Rumların ve Ermenilerin sancaktan ayrılma taleplerine ne şekilde cevap verileceği konusunda tereddüt yaşayan Mutasarrıflık, nezaretten uygulamanın ne şekilde olması gerektiğine dair bilgi istemiştir (BOA, DH.ŞFR, 650/73, 5 Kasım 1919). Kayseri'deki muhacirlerin Adana'ya gönderilmesi talebi, hiç kuşkusuz Adana'daki demografik yapıya etki etme amacı taşımaktadır.

Kayseri Mutasarrıflığı ve Nezaret arasında Adana meselesi üzerinden dönen tartışmalar Wilson ilkelerinin Osmanlı topraklarında önemli bir demografik hareketliliğe yol açtığını açıkça göstermektedir. Bu süreç içinde Adana'da

demografik çoğunluğu sağlamak için her iki taraf da çaba harcamaktaydı. Bir yandan şehre Ermeni göçü yaşanırken, diğer taraftan da bizzat askeriye'nin talebi ile Müslüman muhacirler Adana'ya yerleştirilmeye çalışılıyordu. Görüldüğü üzere siyasi gündemler nüfus hareketlerini tetikleyici etkiye bulunuyorlardı, ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşen nüfus hareketlerini sadece tarafların siyasi ajandalarına bağlamak var olan toplumsal gerginlikleri ve çatışmaları ihmal etmek anlamına gelecektir. Oysaki demografik değişiklikler sadece siyasi bağlamı olan hareketler değildir, toplumsal birtakım değişikliklere de tekabül ederler. Bu noktada, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinde yaşanan nüfus hareketlerini değerlendirirken söz konusu siyasal bağlamın toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğine de bakmak gerektiği açıktır. Bir başka deyişle, yaşanan siyasal çatışmalar sadece birtakım siyasal çıkar farklılaşmalarının sonucunda ortaya çıkmamıştı. Bu farklılaşmaların toplumsal yaşamda maddi dayanakları vardı ve o dayanakların üzerine inşa edilen çatışmaları insanlar gündelik yaşamlarında bizzat deneyimlediler. Aksi bir yaklaşımı kabul etmek, Ermeni göçünü sadece siyasi nedenleri olan bir hareket olarak göstermek, daha farklı ve fakat gerçek olan başka sorunların üzerini örtmek anlamına gelecektir. Oysaki yaşanan süreç çok karmaşıktı ve toplumsal gerilimlerden azade bir şekilde gerçekleşmemişti.

Ermeni-Müslüman Gerilimi

Yukarıda da belirtildiği üzere, Ermenilerin Adana'ya göçü gibi bir eğilim söz konusuydu ancak göç edilen tek yer Adana değildi. Daha genel olarak ifade etmek gerekirse, Ermeniler Anadolu'nun iç kesimlerinden büyük şehirlere doğru göç ediyorlardı ve ortaya çıkan genel eğilimi karakterize eden de buydu. Bu göçün en önemli sebeplerinden biri ise hiç kuşkusuz taşranın güvenlik ve asayişten uzak yerleşim birimleri haline gelmesiydi. İngiliz arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla, bu güvensizlik ortamında geriye dönebilen Ermeniler ya topraklarını geri alamamıştı ya da geri alabilseler bile topraklarını işlemeye korkuyorlardı. Ayrıca Müslüman komşularının kendilerine boykot uyguladıkları yönünde şikâyetler de gelmekteydi. Bu şartların üzerine bir de Milli Mücadele eklenince, gayrimüslimler Anadolu içlerinden sahil kasaba ve kentlerine doğru göç etme eğilimine girmişlerdir (Şimşir, 1992: 56-57). Kayseri de bu durumdan azade değildi. Kayseri'nin komşusu olan Adana, Türk-Ermeni çatışmasının merkezlerinden biri haline gelmişti¹⁹ ve çatışmanın şiddetlenmesi bölgeden kaçışı hızlandırıyordu. Kayseri Müslümanlarının Ermenileri katletmek için hazırlık yaptıkları yolunda söylentiler dolaşmaktaydı ve Ermenilerin sancaktan kaçışında bu söylentiler ve korkunun da etkisi vardı (BOA, DH.ŞFR, 96/98, 8 Şubat 1919; BOA, DH.ŞFR, 96/313, 26 Şubat 1919).

Dahiliye Nezareti ve Kayseri Mutasarrıflığı arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, sancaktan kamu düzeninin bozulduğu yönünde şikâyetler

gelmekteydi. Bu şikayetlere cevaben Kayseri Mutasarrıflığı, sancakta asayişin bozulması gibi bir durumun söz konusu olmadığını bildirmiş ve bu tarz iddiaları çıkaranların Ermeniler ve Rumlar olduğunu iddia etmiştir. Mutasarrıflığa göre, Ermeniler, savaş sırasında çektikleri acıları unutmadıklarından ve o bölgeyi Ermenistan'a ilhak fikrinde olduklarından sürekli şikayet ediyorlardı. Ayrıca, jandarma kuvvetlerinin yetersizliğinden dolayı gasp, hırsızlık ve eşkıyalık gibi olaylar vuku bulmaktaydı, ancak sancağın ihtiyacı kadar jandarmanın livaya gönderilmesi halinde bu tarz vukuatlar engellenebilecek ve bu olaylardan kaynaklı şikayetler de son bulacaktı. Burada birbiriyle ilintili iki hususa dikkat çekmek gerekebilir: Her şeyden önce, merkez tarafından kendisinden bir nevi hesap sorulan bir yerel yöneticinin kendini savunma mekanizması geliştirmek suretiyle olayları olduğundan daha önemsizmiş gibi gösterme gayreti söz konusu olabilir ki bu anlaşılırdır. Kendini savunma refleksiyle hareket eden bir mutasarrıfın, jandarma sayısının artırılması gibi çözüm yolları önermesi de bu bağlamda gayet anlaşılır. Ancak bu olağan ve anlaşılır tavrın siyasal bir tutumla da desteklendiği gözden kaçırılmamalı ve sorumluluğun oldukça açık bir şekilde gayrimüslim unsurlara yüklendiği ifade edilmelidir. Mutasarrıf, ayrıca, sancakta memurlar ve eşraf arasında İttihatçılığın hala çok güçlü bir siyasal akım olduğunu vurgulamıştır ki, bu durum oldukça dikkat çekicidir. Mutasarrıfa göre, sancağın ileri gelenleri arasında bir hoşnutsuzluk varsa, bu durumun nedeni İttihatçı memurlar ve eşraftır; çünkü bahsi geçen İttihatçı yerel unsurlar halihazırdaki durumdan memnun değillerdi ve feshedilen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tekrar eski kuvvetine döneceği beklentisi içindeydiler (BOA, DH.ŞFR, 627/80, 28 Nisan 1919). Mutasarrıfın buradaki yaklaşımı gerçekten önemlidir. Dönem, merkezi düzeyde İttihat ve Terakki karşıtlığı ve tasfiyesi ile karakterize olduğu için Mutasarrıf'ın sancakta var olan hoşnutsuzlukta suçu İttihatçılara atması dönemin ruhuna gayet uygun gözükmektedir. Dolayısıyla, Mutasarrıf tarafından sunulan tabloda, gerçek sorunlar değil ama politik sorumlular vardır, bunlar da Ermeniler, Rumlar ve İttihatçılardır.

Mutasarrıf'ın iddialarına rağmen, Dâhiliye Nezareti ve Kayseri Mutasarrıflığı arasındaki yazışmaları takip ettiğimizde, 1919 yılı Ağustos ayı itibariyle Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin daha sorunlu bir aşamaya geçtiğini anlıyoruz. Mutasarrıflık tarafından, Kayseri ve çevresinde faaliyet gösteren Müslüman ve Ermeni çetelerin olduğu bilgisi merkeze ulaştırılmıştır. Ayrıca, bölgede bazı Ermenilerin katledildiği haberleri duyulmuştur. 19 Ağustos 1919'da ise Kayseri Mutasarrıflığı, Bolşevizm fikrinin yaygınlaşması ve Osmanlı-Ermenistan sınırındaki olaylar nedeniyle, sancaktaki Ermenilerin Müslümanların galeyana gelip kendilerine saldıracakları korkusuyla İstanbul, Konya ve Adana'ya göç etmeye kalkıştıkları bilgisini Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir.²⁰ Buna karşılık,

Dâhiliye Nezareti Kayseri Mutasarrıflığı'na özetle şu hususları vurgulayan bir cevap göndermiştir: "Ermenileri göçe teşvik için yayılan bu haberlerin aslı yoktur. Bu gibi rivayetler gayrimeşru maksatlara binaen uydurulmakta ve yayılmaktadır. Ermenileri tahrik edenlerin maksadı Anadolu'da asayişin ihlal edilmiş olduğunu göstererek yabancı devletlerin müdahalesini davet etmektir. Bu gibi tahriklerde bulunanları tahkik ederek haklarında lazım gelen muameleyi yapın ve asayişin muhafazasına bir kat daha önem vererek ayırım yapmadan bütün ahalinin ırz, can ve malını koruyun" (BOA, DH.ŞFR, 102/189, 19 Ağustos 1919).

Bu noktada Amerikan misyoneri H. K. Wingate'in notları, Kayseri'de yaşanan gelişmelerin çarpıcılığını gösterebilmek adına önemlidir: Wingate gayrimüslim ahalinin Kayseri'den kaçışını teyit etmektedir, ona göre Hıristiyanlar, ister Rum isterse Ermeni olsunlar, kendilerini çok tedirgin hissediyorlar ve olabildiğince hızlı bir şekilde sancaktan göç ediyorlardı. Wingate'in aktardığına göre gece gündüz hem Rumlar hem de Ermeniler güneye gitmek üzere Kayseri'den ayrılıyordu ve bu gidişle sancakta sadece yetimler ve yolculuk masraflarını karşılayamayacak olan fakirler kalacaktı. Wingate'in düşüncesine göre gayrimüslimlerin sancaktan ayrılışı ancak can ve mal güvenliklerinin garanti altına alınması halinde durdurulabilirdi.²¹

Kayseri'deki gayrimüslim ahalinin sancaktan ayrılışı ve sayılara dair İngiliz belgelerinde de önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu belgelerden birine göre Kayseri çevresindeki durum dolayısıyla, birçok Ermeni ve bazı Rumlar Kilikya'ya sığınmıştır. 30 Eylül 1919 itibarıyla, bunlardan 1600'ü Adana'da, 600'ü ise Tarsus'ta bulunmaktaydı.²² Mutasarrıflıktan iletilen verilere göre sadece Haziran 1919'dan Kasım 1919'a kadar olan yaklaşık beş aylık zaman zarfında, 958 Ermeni evlerini ve eşyalarını satarak Kayseri kazasından ayrılmıştı.²³ Kayseri'ye bağlı Develi, Bünyan ve İncesu kazalarından ise 15 Kasım 1919 tarihine kadar toplam 64 Ermeni'nin ayrıldığı bildirilmiştir.²⁴ 24 Şubat 1920 tarihli başka bir belge, ilerleyen süreçte de sancaktan kaçışın devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu belge, Develi kazasından ayrılan Ermenilerin miktarına ilişkindir. Develi kaymakamının aktardığı verilere göre Develi Ermenilerinden 70'i İstanbul'a, 4'ü Eskişehir'e, 16'sı Adana'ya, 1'i Mersin'e, 1'i Konya'ya, 1'i Ödemiş'e ve 3'ü Ereğli'ye gitmek üzere seyahat evrakı almış ve Develi'den ayrılmışlardır. Ancak esas büyük yekûnu seyahat evrakı olmadan firaren gidenler oluşturmaktaydı. 700 kadar Ermeni'nin kaçak yollarla Adana ve Haçin'e gittiği bilgisini veren Develi kaymakamlığı, Adana'dan gelen 100 kadar Ermeni'nin de yine kaçarak Adana'ya döndüğünü iletmıştır (BOA, DH.ŞFR, 659/98, 24 Şubat 1920). Kayseri Ermenilerinin tehcir sonrası sancaktaki ve diğer vilayetlerdeki sayılarını dikkate aldığımızda, Birinci Dünya Savaşı sonrası süreçte sancaktan ayrılan Ermenilerin sayısının ne kadar yüksek olduğu rahatlıkla görülecektir. Buradan

hareketle merkezi düzeydeki politikaların halkların gündelik yaşamlarını nasıl etkilediğini ve toplumsal gerilimleri taşrada nasıl arttırdığını Kayseri üzerinden tespit etmiş oluyoruz. Dolayısıyla yaşanan gelişmeleri sadece merkezi düzeyde birtakım ihtilaflar olarak değerlendirmek yerine bunların toplumsal alanlardaki yansımalarını da değerlendirerek söz konusu süreci analiz etmek gerekir.

Tehcir Dışı Demografik Hareketlilik

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında yaşayan Müslüman ahali de, Ermeniler gibi, Birinci Dünya Savaşı boyunca yaşanan demografik değişikliklerden etkilenmiştir. Rus işgali nedeniyle sınır bölgelerinden iç bölgelere göç etmek zorunda kalmış olan bu kişiler de savaş sonunda memleketlerine geri dönmeye başlamışlardır. Tam da bu noktada terminolojiye ilişkin kısa bir parantez açmak yerinde olacaktır. Birinci Dünya Savaşı boyunca 'muhacir' kendi ülkesinden ayrılıp Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşenler için, 'mülteci' ise Osmanlı topraklarındaki düşman istilası sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölgelerine göç etmek zorunda kalanları ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı sınırları içinde Rus ilerlemesi sonucu doğu sınırından iç bölgelere göç etmek zorunda kalan mültecilere ise özel olarak 'Şark Mültecileri' denmiştir (İpek, 2006: 18; Öğün, 2004). 1918 yılı Mart ayı itibariyle Osmanlı sınırları içinde toplam 825,991 mülteci ve 384,996 muhacir bulunmaktaydı.²⁵ Savaş süresince hem muhacirler hem de mülteciler Kayseri Sancağı'nda iskan edilmişlerdir. Kayseri Mutasarrıflığı'ndan 4 Mart 1917 tarihinde gönderilen verilere göre sancakta toplam 30,096 muhacir ve mülteci bulunmaktaydı (BOA, DH.ŞFR, 547/23, 4 Mart 1917; BCA, 272.00.74/65.13.1, 4 Mart 1917). Tehcir sonrası sancak nüfusunun 200 bin civarına düştüğünü dikkate aldığımızda, sancak nüfusunun yüzde 15'i kadar muhacir ve mültecinin Birinci Dünya Savaşı süresince Kayseri'ye yerleştirildikleri sonucunu çıkarabiliriz ki, bu oran önemli bir demografik değişikliğe tekabül etmektedir.

Şark Mültecileri'nin savaş öncesi yaşadıkları vilayet ve sancaklara dönüşü, ağırlıklı olarak Kasım 1917'deki Bolşevik Devrimi sonrası başlamıştır. 18 Aralık 1917'de Bolşevikler ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Erzincan Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasıyla, iki ülke arasındaki savaş son bulmuş ve Rus kuvvetleri Osmanlı topraklarından çekilmeye başlamıştır (Öğün, 2004: 58). Ateşkes anlaşmasının imzalanmasının ardından pek çok Şark Mülteci memleketlerine dönmek üzere harekete geçmiş; ancak mülteciler hem yollarda hem de memleketlerine vardıklarında açlık ve sefalet ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumu önlemek için Osmanlı hükümeti mültecilerin geri dönüşünü kontrol altına almaya çalışmışsa da, bunda başarılı olamamıştır. Bu çerçevede Kayseri'ye gönderilen emirlere bakmak yararlı olacaktır. Örneğin 31 Mart 1918'de mülteciler iade edilmeden önce iskan ve geçim şartları gibi hususların incelenmesi gerektiği

vurgulanarak merkezden emir verilmedikçe mültecilerin iade edilmemeleri gerektiği bildirilmiştir. 4 Mayıs 1918’de ise Dâhiliye Nezareti Kayseri’nin de içinde olduğu pek çok vilayet ve mutasarrıflığa şifreli bir telgraf göndererek, Erzurum vilayetinin mevcut durumunun geri dönen mültecilerin iskan ve işlerini temine kesinlikle uygun olmadığını, yardım görmeden yola çıkan mültecilerin yollarda perişan olduklarını ve hatta kısmen ‘telef’ olduklarını ifade ederek Erzurum vilayeti mültecilerinin kaçak bir şekilde memleketlerine dönmelerine izin verilmemesini istemiştir. Bu doğrultudaki bütün emirlere rağmen, Dâhiliye Nezareti mültecilerin dönüşünü kontrol edememiş, 1918 yılının sonuna kadar çoğu Şark Mülteciyi yurtlarına dönmüştür (BOA, DH.ŞFR, 85/292, 31 Mart 1918; Öğün, 2004: 73-74).

Kayseri Mutasarrıflığı’ndan gönderilen belgeler mültecilerin geri dönüş hareketinin sancakta da etkili olduğunu göstermektedir. 24 Ocak 1918 tarihinde Kayseri Sancağı’nda işgal edilen yerlerden gelmiş olan 17,770 mülteci bulunurken,²⁶ 2 Haziran 1918’de sancakta bulunan muhacir ve mülteci sayısı toplam 9,641’e düşmüştür (BOA, DH.ŞFR, 586/17, 2 Haziran 1918). Dâhiliye Nezareti ve Mutasarrıflık arasındaki yazışmalar mültecilerin geri dönüşünün ilerleyen aylarda da devam ettiğini göstermektedir. 5 Eylül 1918 tarihi itibarıyla sancaktaki muhacir sayısı 1,416’ya, mülteci sayısı ise 5,808’e inmiştir. Bir başka ifadeyle, savaş süresince sancağa yerleştirilen 30 bin muhacir ve mülteci geriye 7,224 kişi kalmıştı (BOA, DH.ŞFR, 594/103, 5 Eylül 1918). Bu da 1918 yılı sonuna gelindiğinde Kayseri Sancağı’nda yaşayan muhacir ve mültecilerin çok cüzi bir sayıya indiğini göstermektedir. 1919 yılı başlarına gelindiğinde ise Şark Mültecileri’nin çoğunluğu memleketlerine dönmüş olduğundan, aynı yılın Mayıs ayında Osmanlı Hükümeti geri dönüş üzerindeki kısıtlamaları kaldırmıştır (Öğün, 2004: 74).

1920’lerde Kayseri Nüfusu

Birinci Dünya Savaşı ve geri dönüş süreci sonrası Kayseri Ermeni nüfusunun hesaplanmasında kullanabileceğimiz ilk kaynak, Hıfzı Nuri’nin *1922 Kayseri Sancağı* çalışmasıdır. Nuri’nin aktardığı nüfus verilerine göre sancağın 1922 yılı itibarıyla toplam nüfusu 222,452 kişiydi. Sancak içindeki Ermeniler ise şu şekilde kategorize edilmiştir: 5,239 Ermeni (Gregoryen), 416 Ermeni Katolik ve 261 Ermeni Protestan. Bir diğer ifadeyle livada toplam 5,916 Ermeni yaşamaktaydı. Yerleşim alanı olarak da Develi kazasındaki 550 Ermeni hariç, Ermenilerin neredeyse tamamının Kayseri merkezinde ikamet ettikleri görülmektedir (Nuri, 1922: 20).

Tablo 1. 1922 Yılı Kayseri Nüfusu

Müslüman	Müslüman	Rum	Rum	Ermeni	Ermeni	Rum Protestan	Rum Protestan	Ermeni Katolik	Ermeni Katolik	Ermeni Protestan	Ermeni Protestan
Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Kayseri Merkez Kazası											
50.055	50.492	10.103	9.764	2.072	2.617	262	280	165	251	91	170
Develi Kazası											
17.683	18.738	1.199	1.022	265	285						
Bünyan Kazası											
18.640	19.013	573	624								
İncesu Kazası											
7.646	6.747	1.780	1.915								
Toplam											
94.024	94.990	13.655	13.325	2.337	2.902	262	280	165	251	91	170

Kaynak: H Nuri (1922). Türkiye'nin Sıhhi İçtimai Coğrafyası, Kayseri Sancağı. Ankara: Öğüd Matbaası, 20.

Görüldüğü üzere bu sayılar savaş dönemi tehcir edilmeyip Kayseri’de kalan Ermenilerin sayısı ile 1922 verileri arasında ciddi bir fark olmadığını göstermektedir. Peki, geri dönüş döneminde sancaktan kaçış şeklinde tanımladığımız ve çok sayıda Ermeni’nin sancaktan ayrılması ile sonuçlanan sürecin varlığından haberdar olduğumuza göre, Kayseri Sancağı’ndaki Ermenilerin sayısı, 1922 yılına gelindiğinde neden azalmamıştır? Yukarıda çalışmanın çeşitli kısımlarında da ifade ettiğimiz üzere, eğer çok sayıda Ermeni Kayseri’den ayrılmışsa, 1922’deki sayı neden tehcir edilmeyip Kayseri’de kalan Ermeni nüfusuna hemen hemen denktir? Bu noktada, Nuri’nin aktardığı verilerde bir hata olabileceği düşünülebileceği gibi, sayıları arttıran başka bir nüfus hareketi olabileceği de tahmin edilebilir. Amerikan arşiv belgeleri ikinci ihtimali doğrulayan bilgiler içermektedir. Bu belgelere göre, Kayseri 1920’lerin ilk yıllarında Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi (*Near East Relief*) gözetiminde Ermeni yetimlerinin toplandığı bir merkez konumuna gelmişti. 1 Eylül 1921 tarihinde, Kayseri’deki yetimlerin toplam sayısı 3,190 olarak kaydedilmiştir. Bu yetimlerin 2,755’i Ermeni, 260’ı Rum ve 175’i Türk’tü (NARA, RG 59, 867.4016/588; NARA, RG 59, 867.4016/433). 1 Haziran 1922 tarihli bir başka rapor ise Kayseri’deki Ermeni yetimlerin sayısını toplam 3,027 olarak vermektedir (NARA, RG 59, 867.4016/588). Hıfzı Nuri’nin aktardığı verilerde eğer yukarıda bahsi geçen Ermeni yetimleri de dikkate alınmışlarsa, 1922 yılı için Kayseri’de yaşayan Ermeni sayısının neden altı bin civarında olduğu anlaşılır hale gelir.

Birinci Dünya Savaşı ve onu izleyen sürecin Kayseri şehrinin nüfus yapısını ne şekilde etkilediğini tespit edebilmemiz açısından yararlanabileceğimiz bir diğer kaynak 1927 nüfus sayımıdır. Oldukça detaylı bilgiler ihtiva eden ve nüfusun dini aidiyetler temel alınmak suretiyle sınıflandırıldığı 1927 nüfus sayımını gösterir tablolar yaşanan demografik değişimi anlamak açısından oldukça yararlıdır. Aşağıda kazaların tamamını kapsayacak şekilde ayrıntılandırılmış haliyle Kayseri ile alakalı olan tablo bulunmaktadır.

Tablo 2. 1927 Nüfus Sayımı'na Göre Kayseri'de Nüfusun Dinler İtibariyle Ayrılışı

	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Hıristiyan	Musevi	Sair dinler
Kayseri Şehrinde								
Erkek	18.843	60	37	5	490	68	11	3
Kadın	18.546	27	55	1	787	192	4	5
Kayseri Köylerinde								
Erkek	27.846	3	4	59	123	2	-	-
Kadın	32.289	6	12	56	178	1	-	-
Kayseri Toplamı								
Erkek	46.689	63	41	64	613	70	11	3
Kadın	50.835	33	67	57	965	193	4	5
Bünyan'da								
Erkek	17.413	-	1	4	41	33	-	-
Kadın	19.958	2	1	1	15	19	-	-
Develi'de								
Erkek	23.145	76	2	135	162	7	-	-
Kadın	26.859	122	148	34	153	9	-	-
İncesu'da								
Erkek	8.275	-	-	-	-	-	-	-
Kadın	9.432	-	-	-	4	-	-	-
Pınarbaşı'nda								
Erkek	21.570	1	-	4	18	45	-	1
Kadın	23.940	3	1	2	7	13	-	-
Kazalar Toplamı								
Erkek	117.092	140	44	208	834	155	11	4
Kadın	131.024	160	217	94	1.144	234	4	5
Genel Toplam								
	248.116	300	261	302	1.978	389	15	9

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). 28 Teşrinievvel 1927, Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II. Ankara: Hüsnütabiat Matbaası, 43-44.

Bu tabloyu analiz ettiğimizde, 1927 yılına gelindiğinde Kayseri'deki gayrimüslim nüfusun hayli azalmış olduğu net bir şekilde gözükmektedir. 1915 Ermeni tehcirine ek olarak, Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi ile Ortodoksların şehirden gönderilmesi sonrası Kayseri'nin nüfus kompozisyonu dramatik bir şekilde değişmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi sancak nüfusunun yüzde otuzunu gayrimüslimler oluştururken 1927 nüfus sayımında şehirdeki gayrimüslim kişi sayısı 3,254'e düşmüştür. Toplam nüfusun 248,116 olduğu düşünülürse yüzde bir buçuğu bile bulmayan bir oranla karşı karşıya olduğumuz görülecektir. Bu sayı içerisinde kendini Katolik, Protestan, Ortodoks, Hıristiyan veya Ermeni olarak nitelendiren Hıristiyanların sayısı 3,230'dur. Söz konusu kategorilendirme, kişilerin 'hangi dine mensupsunuz?' sorusuna verdikleri cevaplar temel alınarak hazırlandığı için yapılan tasnifin birtakım sorunlar barındırdığı söylenebilir. Örneğin kendisini Hıristiyan olarak tanımlayan kişilerin Ortodoks mu, Protestan mı, yoksa Katolik mi oldukları belli değildir. Gayrimüslimlerin 1,722 kişi ile şehir merkezinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Bir diğer önemli yerleşim alanı 848 gayrimüslimin yaşadığı Develi'dir.²⁷ 1927 nüfus sayımında sadece 1,978 kişinin kendisini Ermeni olarak tanımladığını görüyoruz. 1916 yılının sonlarında şehirdeki Ermeni sayısının 6,000'den fazla olduğu dikkate alındığında, Birinci Dünya Savaşı sonrası geri dönen Kayseri Ermenileri hiç hesaba katılmasa bile, şehirden kaçışın etkisi rahatlıkla tespit edilebilmektedir.

Sonuç

1918 sonrası dönemde çok yönlü bir nüfus hareketi yaşanmıştır. Bu demografik hareketlilik içinde tehcir edilen ahalinin geri dönüşü ise en önemli başlıklardan biridir. Elimizde net sayılar olmamakla birlikte kendi imkânları ile dönenler de eklendiğinde 400 bin civarında kişinin geri dönüş hareketinin parçası olduğu düşünülmektedir. Bu, pek çok bölge için iki yönlü bir hareket anlamına gelmekteydi. Şöyle ki, bir taraftan başka yerlerden sürgün edilmiş ahali şehirden ayrılırken, diğer taraftan farklı yerleşim birimlerine sürgün edilmiş Ermeniler ve Rumlar şehre geri dönüyordu. Tehcir sırasında yaşanan yıkımlar ve kayıplar düşünüldüğünde, geri dönüş sürecinin parçası olan kitlelerin sürgüne gönderilenlere oranla çok düşük rakamlarla ifade edildiği aşikârdır. Ancak bu durum geri dönüşün taşrada önemli bir gündem olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Tehcirden geri dönüş dışında bir diğer dikkate değer nüfus hareketi ise, savaş sonrası merkezi otoritenin iyice zayıflamasının etkisiyle ortaya çıkan asayiş problemleri nedeniyle, gayrimüslimlerin Anadolu'nun iç kesimlerinden büyük şehirlere kaçması olmuştur. Kayseri Sancağı'nda da bu minvalde güvenlik sorunları yaşanmış ve nihayetinde, başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimler büyük şehirlere kaçmaya çalışmışlardır. Kuva-yı Milliye

hareketinin Anadolu'da güç kazanmasının akabinde yükselen milliyetçilik ise bahsi geçen kaçışın kapsamını genişletmiştir. Sonuçta, tehcir edilmemiş olan ve geri dönmeyi başaran Ermeniler yeni bir göç hareketinin parçası olmuşlardır. Bazı büyük şehirler haricinde Anadolu'nun neredeyse tamamı Ermenisizleştirilmiş bir bölge haline gelmiştir.

Görüldüğü üzere, Ermeniler için savaş sonrası süreç yeni bir göç dalgasını da beraberinde getirmiştir. Lakin bu yeni demografik hareketliliğin tek parçası Ermeniler değildi. Rus işgali dolayısıyla sınır bölgelerinden iç kesimlere göç etmek zorunda kalmış olan Şark Mültecileri de Rusya ile savaşın son bulmasının ardından, memleketlerine dönüş yoluna çıkmışlardır. Şark Mültecileri'nin iskan alanlarından biri olan Kayseri de bu hareketlilikten nasibini almıştır. 1919 yılı başına kadar sancağa yerleştirilmiş Şark Mültecileri'nin çoğunluğu Kayseri'den ayrılmıştır.

Bütün bu nüfus hareketleri Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemin karışık atmosferini ortaya koymaktadır. Savaş çok büyük bir demografik hareketlilik anlamına gelmişti. Son yıllarda İttihat ve Terakki'nin savaş dönemi demografik yapıyı değiştirmeye çalışan politikalarına odaklanan ciddi çalışmalar yapılmıştır. Ancak Kayseri Sancağı üzerinden analiz edilmeye çalışıldığı kadarıyla Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle ülkenin demografik yapısındaki hareketlilik son bulmamış, hatta Milli Mücadele dönemi ile birlikte daha ileri bir aşamaya geçmiştir. Yeni oluşan cumhuriyetin demografik temelleri de Birinci Dünya Savaşı ve ardından gelen süreçte atılmıştır. Birbirini izleyen bu dönemlerin birlikte incelenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte yaşanan nüfus kompozisyonundaki değişimleri anlamlandırılabilir için son derece önemlidir.

Sonnotlar

1 Bu yaklaşıma örnek olarak bkz. Çiçek (2005); Selvi (2004); Çağlar (1997); McCarthy (2001); Atnur (1994); Özdemir (2004).

2 Kayseri, 20 Nisan 1914'e kadar Ankara Vilayeti'ne bağlı sancaklardan biri iken, bu tarihten itibaren müstakil sancak (liva) haline getirilmişti. Müstakil sancaklar doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlı bulunmaktaydılar (Kars, 1993: 75). Sancak yönetimine Mutasarrıflık denilirken, yöneticisi Mutasarrıf olarak adlandırılırdı. Sancaklardan daha küçük idari birimler kazalardır ve başlarında kaymakamlar bulunurdu. Kayseri sancağının, Kayseri, Develi, Bünyan ve İncesu olmak üzere dört kazası vardı.

3 Dündar (2001); Şeker (2007); Adanır ve Kaiser (2009); Akçam (2012); Dündar (2008); Ülker (2005); Zürcher (2008); Üngör (2008).

4 BOA, DH.ŞFR, 92/187, 20 Ekim 1918 (içinde Özdemir ve Sarınoy, 2007: 493); BOA, DH.ŞFR, 93/26, 3 Kasım 1918; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt.1, İçtima Senesi.5, 11. İnikad, (4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918), 114-116.

5 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Dünder (2008: 225-247); Akçam (2012: 97-123). Ahmet Efiloğlu, Fuat Dünder'in kıyı bölgelerinde yaşayan Rumların savaş sırasında Anadolu'nun iç bölgelerine tehcir edildiği yönündeki argümanlarına karşı çıkar. Efiloğlu'nun eleştirileri için bkz, Efiloğlu (2011: 177-200). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi'*ne göre İstanbul'dan 4,166, Edirne'den 58,955, Çatalca'dan 986, Hüdavendigâr'dan 13,558 ve Kala-i Sultanîye'den 15,423 olmak üzere toplam 93,088 Rum tehcir edilmişti (Bardakçı, 2008: 79).

6 BOA, DH.ŞFR, 489/63, 17 Eylül 1915; BOA, DH.EUM.2.Şb, 68/75, 18 Eylül 1915 (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı* içinde, 260).

7 Tehcir edilmeyen Ermenilerin yerel otoritelerce ne kadar ayrıntılı bir şekilde tasnif edildiğini görmek için şu belgelere bakılabilir: BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/32; BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/51; BOA, DH.EUM.2.Şb, 75/46; BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/29; BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/38; BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/50; BOA, DH.EUM.2.Şb, 73/58; BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/45.

8 BOA, DH.ŞFR, 639/129; BOA, DH.ŞFR, 640/127; BOA, DH.ŞFR, 611/45; BOA, DH.ŞFR, 612/57; BOA, DH.ŞFR, 613/52.

9 BOA, BEO, 341903_3-4 (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı* içinde, 465); BOA, HR.SYS, 2487/10 (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı* içinde, 489); *İleri*, Sayı: 745 (3 Şubat 1920).

10 BOA, DH.ŞFR, 602/102, 16 Kasım 1918; BOA, DH.ŞFR, 603/70, 24 Kasım 1918.

11 BOA, HR.SYS, 2569/1, 21 Kasım 1918 (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı* içinde, 404); BOA, DH.ŞFR, 94/61, 5 Aralık 1918; BOA, DH.ŞFR, 95/212, 22 Ocak 1919; BOA, DH.ŞFR, 611/123, 25 Ocak 1919.

12 1918 yılı Aralık ayı içerisinde Osmanlı Parlamentosu'nda siyasi suçlardan mahkûm olanların affı konusunda bir kanun teklifi görüşülmüştür. İlgili görüşmeler için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt.1, İçtima Senesi.5, 21. İnikad (5 Kanunuevvel 1334/5 Aralık 1918), 226-238; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt.1, İçtima Senesi.5, 22. İnikad (7 Kanunuevvel 1334/7 Aralık 1918), 242-242, 244-253; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt.1, İçtima Senesi.5, 24. İnikad (11 Kanunuevvel 1334/11 Aralık 1918), 283; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt.1, İçtima Senesi.5, 25. İnikad (12 Kanunuevvel 1334/12 Aralık 1918), 304.

13 Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri tarafından esir alınan askerler arasında Müslüman askerler de bulunuyordu. Bu Müslüman savaş

esirleri Osmanlı vatandaşı olmayı kabul etmeleri halinde Osmanlı İmparatorluğu'nda iskan edilip kendilerine geçinmeleri için emlak ve arazi tahsis ediliyordu (İpek, 2006: 262-263). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi'*ne göre söz konusu Müslüman savaş esirlerinin sayısı 958'di ve bunlardan 49'u Kayseri sancağına gönderilmişti (Bardakçı, 2008: 59-61). Kayseri Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen belgeler de 49 savaş esirinin sancağına gönderildiğini teyit etmektedir. Bu esirlerden 43'ü Osmanlı vatandaşı olmayı kabul etmiş ve sermaye, dükkan ve üretim araçları sağlanarak Kayseri sancağına yerleştirilmişlerdir (BOA, DH.ŞFR, 57/261, BOA, DH.ŞFR, 496/119, BOA, DH.ŞFR, 518/30). Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi ile yalnızca tehcir edilmiş olan Rumlar ve Ermeniler değil, savaş süresince Osmanlı topraklarına yerleştirilen Müslüman savaş esirleri de talep etmeleri halinde kendi ülkelerine dönmekte serbest bırakılmışlardır. Ancak ülkelerine dönüş konusunda verilen izin, söz konusu kişilere yerleştirilmeleri esnasında verilmiş arazi ve sermaye gibi yardımların geri alınması şartına bağlanmıştı (BOA, DH.ŞFR, 95/206, 22 Ocak 1919). Osmanlı tabiiyetine geçen bu Müslüman savaş esirleri dışında, düşman devletlerin tebaasından kişiler de Kayseri'ye sürgün edilmişlerdi. Kayseri Mutasarrıflığı düşman devlet tebaasından olup da sancağına sürgün edilmiş kişilerin sayısının 122 olduğu bilgisini vermiştir (BOA, DH.EUM.5.Şb, 30/34, 13 Kasım 1916; BOA, DH.EUM.5.Şb, 38/5, 29 Mayıs 1917). 1917 yılı itibarıyla Kayseri sancağında bulunan yabancı devlet tebaası kişilerin toplam sayısı ise 248'di. Bunların 69'u İngiltere, 18'i Rusya, 94'ü Fransa, 5'i Karadağ ve 62'si Yunanistan tabiiyetindeydi. Bu kişilerin bir kısmı askerlik ile ilgili iken geriye kalanları ticaret, serbest meslek, ziraat ve sanat gibi işlerle uğraşmaktaydı (BOA, DH.EUM.ECB, 17/39, aktaran Bilgi, 2010: 137). Tehcir edilen Ermeniler veya Şark Mültecileri'nin sayısı ile karşılaştırılamayacak kadar az olsalar da Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi savaş esirleri için de geri dönüş anlamına gelmiştir.

14 BOA, DH.ŞFR, 609/24, 21 Ocak 1919; BOA, DH.ŞFR, 611/123, 25 Ocak 1919; BOA, DH.ŞFR, 612/57, 27 Ocak 1919.

15 BOA, DH.ŞFR, 95/277, 31 Ocak 1919 (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı* içinde, 445-446).

16 Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresi'nde açıkladığı 14 ilke Wilson İlkeleri olarak bilinir. Wilson ilkelerinin 12. maddesi Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilidir: 'Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliği ile özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır.' Daha fazla bilgi için bkz. Dünder (2013: 171-241).

17 (Bağcı, 2013: 45-61; Moumdjian. Cilicia Under French Mandate, 1918-1921. http://www.armenian-history.com/Nyuter/HISTORY/G_Moumdjian/Garabet_M_Cilicia_under_French_mandater_1918_1921.htm. Son erişim tarihi, 09/03/2015).

18 BOA, DH.ŞFR, 104/182 (Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz Vilayeti'ne, 9 Kasım 1919); BOA, DH.ŞFR, 104/229 (Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne, 16 Kasım 1919); BOA, DH.ŞFR, 104/265 (Dahiliye Nezareti'nden Eskişehir Mutasarrıflığı'na, 22 Kasım 1919); BOA, DH.ŞFR, 106/121 (Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz Vilayeti'ne, 25 Ocak 1920).

19 Fransa tarafından 1918 yılı Aralık ayından itibaren işgaline başlanan Kilikya bölgesinde, işgalin hemen ardından Fransız ve Ermeni güçleri ile Müslümanlar arasında çatışmalar başlamıştır. Bu bölge 1921 yılı sonlarında Fransızların çekilmesine kadar Fransa işgalinde kalmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Çelik (1999).

20 BOA, DH.ŞFR, 640/10, 1 Ağustos 1919; BOA, DH.KMS, 50-2/40, 18 Ağustos 1919 (*Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı* içinde, 500); BOA, DH.ŞFR, 642/68, 19 Ağustos 1919.

21 ABCFM, reel. 636 (Talas, Cesarea, Turkey in Asia, H. K. Wingate, Ağustos 18, 1919); ABCFM, reel. 636 (The American School for Boys, Rev. Henry K. Wingate, Talas Cesarea, September 18, 1919); ABCFM, reel. 636 (The American School for Boys, Rev. Henry K. Wingate, Talas, Cesarea, September 21, 1919).

22 Enclosure in no. 81, Precis of a Report by the Chief Administrator on the Situation in Cilicia during the first week of October 1919, FO, 371/4185 (içinde Şimşir, 1992: 228).

23 258'si Dersaadet'e, 37'si İzmir'e, 64'ü Konya'ya, 105'i Ereğli'ye, 304'ü Adana'ya, 59'u Tarsus'a, 106'sı Mersin'e, 7'si Halep'e, 13'ü Karaman'a ve 7'si Çankırı'ya gitmiştir (BOA, DH.ŞFR, 650/101, 9 Kasım 1919). Bu sayıların toplamı 960 etmektedir.

24 56'sı Dersaadet'e, 4'ü Eskişehir'e, 1'i Tarsus'a ve 3'ü Ereğli'ye gitmiştir (BOA, DH.ŞFR, 651/32, 15 Kasım 1919).

25 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt.2, İctima Senesi.4, 41. İnikad (24 Mart 1334/24 Mart 1918), 217.

26 Kayseri'de Erzurum bölgesinden 16,367 (Pasinler-Hasan Kale, Namrevan, Bayburt, Hınıs, Eleşkirt, Refahiye ve Erzincan gibi), Trabzon vilayetinden 900 (Trabzon, Gümüşhane ve Kelkit), Bitlis vilayetinden 485 ve Van vilayetinden 18 mülteci bulunuyordu (BOA, DH.ŞFR, 576/87, 24 Ocak 1918).

27 Türkiye Cumhuriyeti, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). *28 Teşrinievvel 1927, Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 30.

Kaynakça

Adanır F ve Kaiser H (2009). Göç, Sürgün ve Ulusun İnşası: Osmanlı İmparatorluğu Örneği. *Toplumsal Tarih*, 186, 18-27.

Akçam T (2012). *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press.

Atnur İ E (1994). Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi. *Atatürk Yolu*, 4(14), 121-139.

Bağcı N (2013). An Analysis of Inter-Communal Conflicts in Cilicia During the Independence War Years 1918-1922. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Bardakçı M (2008). *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, Sadrazam Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususi Yazışmalar*. İstanbul: Everest.

Bilgi N (2010). Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 101-146.

Çağlar G (1997). Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 24, 89-103.

Çelik K (1999). *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*. Ankara: TTK.

Çiçek K (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: TTK.

Dündar F (2001). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dündar F (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dündar F (2013). *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Efiloğlu A (2011). Fuat Dündar'ın "Tehcire Gereken ve Hak Ettiği Anlamı Veren Kitabı": Modern Türkiye'nin Şifresi. İçinde: E Balta et al. (der), *Yücel Dağlı Anısına "geldi Yücel, gitti Yücel. Bir nefes gibi..."*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, 177-200.

Ekmekçioğlu L (2012). A Climate for Abduction, a Climate for Redemption: the Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide. *Comparative Studies in Society and History*, 55(3), 522-553.

Günaydın A (2007). The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Middle East Technical University.

İpek N (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander.

Karpat K H (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Kars Z (1993). *Milli Mücadelede Kayseri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kevorkian R H ve Paboudjian P B (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

McCarthy J (2001). *The Ottoman Peoples and the End of Empire*. London: Arnold.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 2, İçtima Senesi.4, 41. İnikad (24 Mart 1334/24 Mart 1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi.5, 21. İnikad (5 Kanunuevvel 1334/5 Aralık 1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi.5, 22. İnikad (7 Kanunuevvel 1334/7 Aralık 1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi.5, 24. İnikad (11 Kanunuevvel 1334/11 Aralık 1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre. 3, Cilt. 1, İçtima Senesi.5, 25. İnikad (12 Kanunuevvel 1334/12 Aralık 1918).

Moumdjian G K. Cilicia Under French Mandate, 1918-1921. http://www.armenian-history.com/Nyuter/HISTORY/G_Moumdjian/Garabet_M_Cilicia_under_French_mandater_1918_1921.htm. Son erişim tarihi, 09.03.2015.

Nuri H (1922). *Türkiye'nin Sıhhi İçtimai Coğrafyası, Kayseri Sancağı*. Ankara: Öğüd Matbaası.

Öğün T (2004). *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi, Vilayat-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık.

Özdemir H ve Sarıay Y (der) (2007). *Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler (Turkish-Armenian Conflict Documents)*. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Özdemir H vd. (2004). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK.

Sarıfian A (2011). *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide*. London: Gomidas Institute.

Selvi H (2004). *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü.

Gözel Durmaz O (2015). Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920. *Mülkiye Dergisi*, 39(1), 9-36.

Shaw S (2001). The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia. İçinde: Türkkiye Ataöv (der), *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Ankara: TTK, 155-206.

Şeker N (2007). Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians. *Middle Eastern Studies*, 43(3), 461-474.

Şimşir B (der) (1992). *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Cilt. 1 (Nisan 1919-Mart 1920)*. Ankara: TTK.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Türkiye Cumhuriyeti, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). *28 Teşrinievvel 1927, Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül II*. Ankara: Hüsnütabiat Matbaası.

Türkiye Cumhuriyeti, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1929). *28 Teşrinievvel 1927, Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül III*. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.

Ülker E (2005). Contextualizing 'Turkification': Nation-Building in the Late Ottoman Empire, 1908-1918. *Nations and Nationalism*, 11(4), 613-636.

Üngör U Ü (2008). Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-50. *Journal of Genocide Research*, 10(1), 15-39.

Zürcher E J (2008). The Late Ottoman Empire as Laboratory of Demographic Engineering. https://www.academia.edu/5726057/The_late_Ottoman_Empire_as_laboratory_of_demographic_engineering. Son erişim tarihi 09.03.2015.

Yararlanılan Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

The US National Archives and Records Administration (NARA), College Park, MD, United States of America.

The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), Harvard University, Houghton Library, Boston, United States of America.